

XIX a. PABAIGOS IR XX a. PRADŽIOS LIETUVOS ATEISTAI APIE POLITEIZMĄ IR MONOTEIZMĄ¹

J. BARZDAITIS

Iš pirmųjų padrikų religinių vaizdinių ilgainiui išsivystė politeistinės religijos. Lietuvos ateistai² politeizmą siejo su senolių, didvyrių kultu. J. Sliūpas dievų atsiradimo procesą iliustravo senovės lietuvių ir latvių mitologijos pavyzdžiais. „Lietuviai,— rašė jis,— padievinu savo didžiavirius. Tarp tokių mythiškų didžiaviryių randame Vytulį ir Algį. . . Ir pas Latvius tikėta, kad tulos vėlės pavirstančios į „dieves“, ir jas žmonės garbino, kaip katalikai savo „šventuosius“³. Panašių teiginių randame ir V. Dembskio raštuose. „Gadynėse išsivystymo žmonių veislės ir žemesnio laipsnio,— rašė jis knygoje „Kankintojai ir kankintiniai už mokslą“,— vyras, kaip ir moteriškė, dirbo ginklus ir mokinosi su jais apsiginti nuo žudikų, o narsiausių pripažindavo už dieves ir dievus, kaip tai skaitome Graikų mythuose, kur Diana su saidoku vaikščioja po girias, naikindama neprietelius pasitobulinusių žmonių“⁴. Tokiu būdu senolių vėlės tampančios dievais. „Iš tokio garbinimo prosenuoliszkų duszių gauname palengva supratimą apie dievystę“⁵,— skaitome „Apšvietoje“.

Vadinasi, ilgainiui iš daugybės dvasių išsivystė galingi dievai su savo vardais, „biografijomis“, „specialybėmis“ ir pan. Garbingi senoliai, pasižymėję kovotojai buvo dievų prototipai. Visa tai, ką pirmą kartą žmogus laikė vertingiausiu ir svarbiausiu, jis priskirdavo protėvių dvasioms, laikė pastarąsias labai galingomis ir su jomis siejo žemės, gimtosios teritorijos ir viso, kas joje egzistuoja, atsiradimą. Kiekvienas tų galingųjų protėvių-dievyų buvo kartu kokių nors gamtos ar kitų reiškinių valdytojas. „Tokios tai dvasės jau ima ir szvietą valdyti. Nigrai tikia į dangų, kurs duoda lytų ir augina žolę, o rytą atsikėlę jam atiduoda garbę už atidarymą savo durių dėl patekancziosios saulės. . . Nekurios-gi gentės turi įpatingą lytaus dievą. . . perkunijos dievą. . . Žiamė yra garbinama kaipo motyna viso ko. . . Kiti vėl garbina marės dievus. . .“⁶ Kartu parodoma, kad dievai formavosi palaipsniui, kai vieni gamtos daiktai ir reiškiniai buvo siejami dar su dvasiomis, kiti jau buvo perkelti į dievų kategoriją. „Jeigu dangus, žiamė ir vanduo yra dar tik dvasingi, tai Saulė, kuri duoda

¹ Šis straipsnis yra dalis monografijos apie ateizmą Lietuvoje.

² Trumpumo dėlei šiame straipsnyje taip vadinami XIX a. pabaigos—XX a. pradžios Lietuvos ateistai. Turima galvoje ateistus, dar nesivadovavusius dialektiniu ir istoriniu materializmu.

³ J. Sliūpas, *M. D. Lietuvių tauta senovėje ir šiandien*, t. I, Plymouth, 1904, p. 417—418.

⁴ *Kun. V. Dembskis*, *Kankintojai ir kankintiniai už mokslą*, Plymouth, 1905, p. 39.

⁵ (J. Sliūpas). *Tikėjimas*, „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 416.

⁶ Ten pat.

szwiesą ir szilumą, turi aiszkę dieviszkumą... Mėnulis, arba mėnuo, yra daugiur garbinamas, o labiausiai anų miszkinių genczių, kurios szokdamos prie jo szwiesos kelia savo czesnis. Ir mūsų proseniai garbino mėnulį...“⁷ Tai, kad imta tikėti į saulę ir mėnulį, kaip dievus, ateistinė lietuvių literatūra siejo su žemdirbystės atsiradimu. Tada žmonės pradėjo tikėti, kad saulė ir mėnulis, tvarkantieji metų laikų kaitą, augalų gyvenimą, nustatantieji laiką žemės darbams, lemią žmogaus likimą, jo laimę.

Lietuvos ateistų nuomone, senolių kultas artėjo ir vienijosi su gamtos jėgų garbinimu. Tai specialiai pabrėžė J. Sliūpas, kalbėdamas apie senovės lietuvių religiją, kaip ji tuo metu buvo vaizduojama⁸. Atsiradusios senolių kaukės, stabai, o taip pat ir su jais susijusios atitinkamos apeigos, turėjo įtakos ir kitiems religijos atributams. J. Sliūpas nurodė, kad pirmiausia tai paveikė stabų formą. „Stabai dievų,— rašė jis,— pas Lietuvius, kaip ir pas kitas tautas, iš pradžių suvis nebuvo panašus ant gyvų esybių; buvo tai mediniai rąstai, akmens nepaprasto pavidalo (lyg Motina dievų pas Phrygus), arba ir gabalas kokio metalo“⁹. Ir čia pat jis pateikė dievo Perkūno pavyzdį: „Ženklu Perkuno, iš pradžių, tur-but buvo ažuolinis rąstas arba pats ažuolas, visados žaliuojantis pas aukurą. Vėlesniame laike jau jis visur buvo perstatomas paveiksle žmogaus (kaip Romovėje)“¹⁰. Aiškindamas, kaip vystėsi ir kaip buvo suprantamas dievo Perkūno vaizdas labiausiai išsivysčiusioje senovės lietuvių religijoje, J. Sliūpas rašė, kad tuomet „tankiausiai jį įsiveidyjo pavidale apmaudingo vyro su raudonais skruostais, susiraizgiusia barzda, vidutinio amžiaus ir rimto sudėjimo, su pakelta aukštyn ranka, kurioje laikė titnagą; nuo jo galvos mušosi aukštyn ir į šalis, lyg liežuviai, liepsnos ir spinduliai šviesos“¹¹.

Lietuvos ateistai iš esmės teisingai aiškino, kad tolesnis sielos, dvasių religinių vaizdinių vystymasis virto mitologinių vaizdinių, senolių, didvyrių garbinimu, o pastarasis išsiplėtojo į politeizmą. Vertas dėmesio jų nurodymas, kad ši religijos vystymosi pakopa jau skyrėsi nuo ankstesnio fetišistinio laikotarpio (nors buvo pastebėta, kad fetišizmo elementai išliko vėlesnėse religijose, tame tarpe ir krikščionybėje), kad čia žmogus pradėjo garbinti ne pačius materialius daiktus ir gamtos reiškinius, o dievų vaizdus. Gamtinės stichijos yra tik priemonės dievams reikšti savo valią ir protą. Iš tikrųjų mitologinė sąmonė yra tolesnė daiktų suasmeninimo ir fetišizavimo modifikacija. Pradiniame suasmeninime suasmenintas daiktas veikia pats panašiai kaip gyvulus; atsiradus animizmui, judėjimo šaltiniu pradėdama laikyti kažką, netapatingą visam daiktui, nors ir esantį daikte; mitologinėje stadijoje paslaptingos daiktų savybės visiškai atsiejamos nuo daiktų, t. y. atskiriamos ne tiktai kokybiškai, bet ir erdvėje. „Čia žmogaus smegenų produktai įsivaizduojami kaip savarankiškos būtybės, galinčios savaimingai gyvuoti, esančios tam tikruose santykiuose su žmonėmis ir vienos su kitomis“¹². Taip pat teisingai buvo aiškinama, kad, dar gerokai prieš atsirandant monoteistiniams tikėjimams, gamtos jėgų garbinimas buvo pertvarkytas. K. Marksas veikale „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ rašė, kad „kiekviena mitologija įveikia, pajungia ir formuoja gamtos jėgas savo vaizduotėje ir vaizduote“¹³.

⁷ Ten pat, p. 417.

⁸ Žr. J. Sliūpas, M. D. Lietuvių tauta senovėje ir šiandien, t. 1, p. 397.

⁹ Ten pat, p. 453.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat, p. 398. J. Jurginis teigia: „Pasakojimai apie Perkūno, Ragučio, Mėldos ir kitų tariamų pagoniškų dievų šventyklas su altoriais ir stabais yra niekuo neparemti. Archeologai iki šiol jokių maldyklų arba stabų likučių nėra aptikę“ (J. Jurginis, Kaip bažnyčia Lietuvoje gynė išnaudotojų interesus, Vilnius, 1954, p. 5).

¹² K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 71.

¹³ K. Маркс, К критике политической экономии, 1949, стр. 225.

Iš tikrųjų vietoj, pvz., atskirų medžių dvasių atsirado bendra miško dvasia, vietoj vėjų dvasių — bendra vėjo dvasia, vietoj atskirų upių dvasių — vienas upės dievas ir t. t. Taip atsirado saulės, jūrų, perkūnijos, žemės ir kitų dievų vaizdiniai. Šiuos dievus tautos atitinkamai įsivaizdavo. „Saulės dievas,— rašė J. Jaroslavskis,— buvo vaizduojamas arba kaip saulės diskas, skritulys, ugninis ratas, arba kaip gyvulys su saulės aureole aplink galvą, arba kaip žmogus su tokia pat aureole. Jeigu šis dievas valdo perkūnus ir žaibus (Toras, Perkūnas, Dzeusas-Jupiteris), tai jo rankose — kūjis, kuriuo jis dundena ir sukelia griaustinį, arba pluoštai žaibų, kuriuos jis svaido iš dangaus“¹⁴.

Lietuvos ateistai teigė, kad religinės pažiūros be paliovos keitėsi, kaupiantis žmonių patyrimui, įvairėjant darbo procesams, vystantis darbo įrankiams. Praktinis patyrimas, gilesnis aplinkos pažinimas buvo laikomi svarbiausiu pirmųjų religijų vaizdinių kitimo pagrindu. „Pasiğerinus gyvenimui,— rašė S. Matulaitis,— pasikeitė ir žmogaus pažiūros ir tikėjimas“¹⁵. Jis dievų ir jų stabų atsiradimo pradžią siejo su žalvario amžiumi. „Pats tautos gyvenimas,— rašė J. Adomaitis-Sernas,— atsiliepia ant jos tikėjimo ir jos garbinamų dievaičių“¹⁶. Siedamas religinių pažiūrų kitimą su visuomenės vystymusi, jis teigė, kad nuo pirmųjų religinių vaizdinių prie politeizmo pereita, visuomenei vystantis aukštyn kylančia linija. Kai visuomenė tapo sudėtingesnė, buvo sukurtos religinės sistemos, apiformintos atitinkama dogmatika, sutvirtintos naujais stebuklingumo ir paslapčių elementais, papildytos įspūdingesnio kulto ir apeigų formomis.

Pirmykštėje visuomenėje religija nesudariusi rišlios sistemos. Ten visi kultai turėjo tik vietinę reikšmę, kiekviena giminė turėjo savus dvasinius globėjus, garbino „giminės prabočius ir dvasias“¹⁷. „Suvedimas į tvarką tikėjimiškų pažiūrų, tikėjimiškų apeigų formų priguli jau pasikėlusioms ant aukštesnio civilizacijos laipsnio, pasiekusioms tvirtesnę organizacijos formą tautoms“¹⁸,— rašė J. Adomaitis-Sernas. Ir čia pat jis paaiškino, kad tokia „tvirtesnė organizacijos forma“ buvo valstybinė organizacija¹⁹. Tačiau J. Adomaitis-Sernas neatskleidė su valstybės atsiradimu susijusių visuomeninių reiškinių vaidmens religinių pažiūrų ir kulto formų kitimo procese. Jis pasitenkino pažymėjęs, kad atsirado „viešpatystės“ ir „aukštesnis civilizacijos laipsnis“.

Šiuo klausimu konkrečiau rašė V. Dembskis, pabrėžęs, kad lemiamos reikšmės dievų sukūrimui turėjo visuomeninės jėgos. Jis nurodė, kad visuomeniniai pakitimai atsispindėjo religijoje, pirmiausia, visuomenės viršūnių atstovų sudievinimu, jų pomirtiniu garbinimu. „Tais dievais,— rašė jis,— buvo žmonės galinčiai, viską valdanti. Apsisiautę daugybe ištikimų tarnų, jie retai tesirodė žmonėms. Tarnai skelbė jų valią ir botagu mokino žmones paklusnumo“²⁰. V. Dembskis čia akcentavo išnaudotojišką visuomenės santvarką, kaip dievų atsiradimo priežastį. Kūnigus, žynius, burtininkus jis laikė pagrindiniu gimstančių išnaudotojų sluoksniu. Gyvendami iš aukų ir visuomenės paramos, jie „su laiku ne tik užmiršo dirbti ant palaikymo gyvasties, bet pralobdami iš svetimo triuso labai išdydėjo. Atpratę nuo darbo, jie jau negalėjo apsieiti be tarnystos kitų. Užpuldinėdami ant silpnesniųjų ir begriebdami jų turtus, griebti pradėjo ir

¹⁴ J. Jaroslavskis, *Apie religiją*, Vilnius, 1959, p. 392.

¹⁵ S. M. (S. Matulaitis), *Kaip žmogus gyveno ant žemės?* Chicago, 1903, p. 39.

¹⁶ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas. Pagal Dr-ą Haberlandtą ir Letourneau sutaisė Sernas (J. Adomaitis), Chicago, 1903, p. 173.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Zr. ten pat.

²⁰ Kun. V. Dembskis, *Dvyniai vagių*, Chicago, 1902, p. 51.

pačius žmones. Tokiu būdu atsirado vergai“²¹. Valdovų pavirtimas dievais ir jų garbinimas buvo priemonė remti išnaudotojišką santvarką. „Mirus tokiame išdydėjusiam valdovui, jo artimiausieji tarnai statė jam panašią stovylą, žeminosi prieš ją ir laikė didžiausioje paguodonoje. Dėl įtikimo naujam viešpačiui, tie tarnai, norėdami misti išlepume, mažpamažu pakėlė valdovus ant tokio didybės čiukuro, juog prieš stovylas net kvepiančias žoles rukė ir kitiems prie jų nevaliā buvo prisiartinti“²².

Vadinasi, V. Dembskis, nors ir labai vulgarizuodamas, dievų atsiradimą vis dėlto siejo su visuomenės suskilimu į klases, su reikalu religiška mokyti „žmones paklusnumo“. Čia jis teisingai pastebėjo, kad religija pradėjo tarnauti giminės diduomenei. Iš tikrųjų pirmą kartą bendruomenės santvarkai esant irimo stadijoje, pati vado asmenybė buvo sudievinama, laikoma šventa. Eiliniams giminės nariams buvo draudžiama ne tik tai ji užkalbinti, prie jo prisiartinti, bet net į jį žiūrėti. Visus darbus už jį privalėjo dirbti kiti.

Bet nei V. Dembskis, nei J. Adomaitis-Šernas, nei kiti to meto Lietuvos ateistai neatskleidė šio proceso dėsningumo, objektyvaus subjektyvių veiksmų pagrindo. Lietuvos ateistams buvo neaišku, kad visuomenės suskilimas į klases fantastiškai atsispindėjo religijoje, kad visuomenės ekonominės santvarkos pakitimai sąlygojo religijos pobūdžio pakitimus. Pirmą kartą visuomenėje religija išreiškė visų pirma žmonių bejėgiškumą kovoje su gamta, o klasinėje visuomenėje ji daugiau išreiškia išnaudojamųjų masių bejėgiškumą kovoje prieš išnaudotojus. Tas pats ekonominis pagrindas atsispindėjo ir požiūryje į dievų savitarpio santykius, skirstant dievus į aukštesnius ir žemesnius, pirmaeilius ir antraeilius. Vergvaldinei visuomenei reikėjo tokios religijos, kuri skelbtų naujus vaizdinius apie pasaulį, moralę ir t. t., tokių religinių vaizdinių, kurie atitiktų ekonominius naujai atsiradusios visuomenės santykius. Tokie vaizdiniai, tokios religijos atsirado.

Politeistinės religijos kito. J. Adomaičio-Šerno žodžiais tariant, vieni dievai buvo pakeičiami kitais „gana tankiai“. Garbinamų dievų skaičius mažėjo, bet tuo pačiu jiems buvo suteikiama vis didesnė galia. Svarbiausia šio proceso priežastimi J. Adomaitis-Šernas laikė tai, kad atsirado valstybė. Jis nurodė, kad genčių jungimasis negalėjo nesukelti pakitimų religijoje. „Ten, kur visokios tautiškos giminės,— rašė jis,— jungiasi į kruvą ar tai ekonomiškai, ar politiškai, kiekviena giminė atsigabena savo tikėjimą, savo dievaičius ir dvasias, savo tikėjimiškas apeigas; visus tuos tikėjimus jungia į kruvą tautiški padavimai“²³. J. Adomaitis-Šernas reiškė nuomonę, kad „valstybės galios augimas nulemdavo ir dievų galingumo augimą, t. y. augščiau pakilo tautos galybė, juo didesnius plotus užima jos sutvėrta viešpatystė, juo daugiau priguli prie jos tautiški giminiai ar tai pristojusių geru, ar su prievarta, juo galingesni yra tautos dievaičiai“²⁴. Toliau jis aiškino, kodėl taip atsitiko. Tose valstybėse, „kuriose yra daug tautiškių giminų, jau neužganėdina tie mažai galinti dievaičiai ir dvasios, todėl viešpatystėse vietoj tokių mažai galinčių dievaičių atsiranda daug galingesni tautos dievai. Juos garbina ne tik atskiros prigulinčios prie viešpatystės tautiškos giminės, bet visos viešpatystės gyven-tojai“²⁵.

Vadinasi, J. Adomaitis-Šernas atkreipė dėmesį į socialines sąlygas, kurioms kintant keitėsi hierarchinė dievų struktūra ir mažėjo dievų skai-

²¹ Ten pat, p. 47—48.

²² Ten pat, p. 51—52.

²³ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 173.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Ten pat, p. 173—174.

čius. Jis buvo teišus, siedamas Ŗį procesą su senovės valstybių susidarymu ir teritoriniu genčių bei gentinių grupių susijungimu. Bet jis klydo, aiŖskindamas, kad valstybės susidariusios beveik išimtinai per karus, neatkleisdamas to proceso ekonominio pagrindo.

Panašių pažiūrų buvo ir kiti Lietuvos ateistai. Pvz., V. Dembskis, kalbėdamas apie politeizmo evoliuciją, dievų hierarchijos susidarymą aiŖkino socialiniu pagrindu. „... Kada žmonės,— rašė jis,— pradėjo organizotis į burius ir skirti stipresnius už save vadovus ir apgynėjus, tuomet įgavo ir nuomonę, jog tarpe daugelio prasimanytų dievų, kaip ir tarpe daugelio žmonių, turi būti vienas vyresnis dievas, kuris kitus valdytų. Toks išmanymas, kaip liudija visų tautų mitologija, tensėsi per ilgus amžius. Žmonės, negalėdami užlaikyti tarp savės lygybės ir susitaikinti, manė, kad ir dievai elgėsi taip pat, ir reikalavo turėti vieną vyriausį dievą“²⁶.

Idealistiškai suprasdamas visuomenės vystymosi procesą, V. Dembskis pervertino sąmonės reikšmę. Valstybės kilmės klausimu būdamas visuomeninės sutarties teorijos šalininkas, jis ir religijos kitimui mėgino taikyti panašią schemą. Bet jis suprato, kad religijų pieŖiami dievų santykiai dangujė buvo panašūs į žmonių santykius žemėje. Todėl jis Dzeusą vadino „dangišku caru“²⁷, rašė, kad „analogija tarpe visvaldančio cezaro ir visvaldančio Jupiterio yra aiŖki“²⁸. S. Matulaičio išverstoje R. Viperio knygoje taip pat skelbiama: „Grėkai tuomet manė, buk pas dievus tokia pat tvarka ir papročiai, kaip ir pas žmones. Tarp dievų yra vyriausias dievas, caras ant kitų, griausmų valdytojas Dzeus... Ant viršūnių kalnų, padebesyį, ypač ant sniegingo neprieinamo Olimpo dievai, it žmonės, turi savo rūmus. Jie vaiŖinami pas Dzeusą, turi dievišką savo dainių Apoloną“²⁹.

Vadinasi, pasikeitus visuomenei, atsiradus joje naujiems institutams, pastarieji atsispindėjo ir visuomeninėje žmonių sąmonėje. Religijoje tai atsispindėjo tam tikra antgamtinio pasaulio supratimo forma. Žemės karalius pradėjo „mėgdžioti“ dangaus dievai. „DangiŖkojo caro“ Dzeuso ir „visvaldančio Jupiterio“ idėjų susidarymo aiŖkinimas, kurį XX a. pradžioje pateikė V. Dembskis ir kiti ateistai, ypač pažymėtinas reiškinys to meto Lietuvos ateistinės minties vystymesi. DangiŖkoji hierarchija iš tikrųjų yra religinis žemiŖkos visuomeninės hierarchijos atspindys.

Senovės politeistinių religijų laikotarpis truko ilgai, nes, kaip nurodė J. Adomaitis-Sernas, monoteistiniai religiniai vaizdiniai yra žymiai vėlesnė religijos vystymosi stadija³⁰. Bet pagaliau, visuomenei vystantis, politeizmą pakeitė monoteizmas, nes, „toliau einant,— rašė J. Šliūpas,— visas įpatybes augštesniu esybiu sukrovė žmogaus iszmanymas ir protas į vieną esybę ir taip įsigavo vienadiėvystė“³¹.

Lietuvos ateistų nuomonė apie perėjimą iš politeizmo į monoteizmą iš esmės buvo teisinga. Šį procesą panašiai nuŖviečia ir F. Engelsas. „Iš gamtos jėgų suasmeninimo,— rašė jis,— kilo pirmieji dievai, kurie, religijai toliau vystantis, įgydavo vis labiau ir labiau užgamtinių jėgų pavidalą, kol pagaliau dėl abstrahavimo proceso,— aŖ vos nepasakiau: destiliacijos proceso,— visiŖkai natūralaus protinio vystymosi eigoje, iš daugelio, dau-

²⁶ Kun. V. Dembskis, Kankintojai ir kankintiniai už mokslą, p. 66.

²⁷ Ten pat, p. 42.

²⁸ Ten pat, p. 67.

²⁹ Proj. R. Vipper, Trumpa senobės istorija. Iš rusiškos kalbos vertė D. (S. Matulaitis), Chicago, 1904, p. 69—70.

³⁰ Žr. Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 168.

³¹ J. Szlupas, Tikyba ar mokslas? Tyrinėjimai tikėjimiszki, moksliszki ir draugijiszki polytiszki, Bitėnai, 1895, p. 124.

giau ar mažiau ribotų ir vienas kitą ribojančių dievų atsirado žmonių galvose supratimas apie vieną, išimtinį monoteistinių religijų dievą“³².

Lietuvos ateistai neatsitiktinai stengėsi įrodyti, kad monoteizmas nėra pati pirmoji tikėjimo forma, bet gana vėlyvo religijų vystymosi rezultatas. Jie manė, kad, parodydami politeistinį, stabmeldišką paplitusios Lietuvoje katalikybės pagrindą, antireliginę propagandą padarys žymiai veiksmingesne. Juk tuomet kunigija stengėsi kalte įkalti žmonėms apie katalikybės išimtinumą, kad katalikybė nieko bendro neturėjusi su stabmeldyste.

Plati Lietuvos ateistų veikla, įrodinėjanti, kad religija, skelbianti tikėjimą į vieną dievą, yra vėlesnio visuomenės vystymosi produktas, kad katalikybė daug apeigų, dogmų yra perėmusi iš ankstesnių, politeistinių „pagoniškujų“ religijų, darė didelį įspūdį žmonėms ir gąsdino kunigiją. Pirmoji bažnytininkų reakcija buvo tiesiog paneigti šias ateistų pažiūras. Visuose religiniuose spausdiniuose buvo labai rūpinamasi pagrįsti monoteizmo pirmapradiškumą, skelbiant, kad pirmieji žmonės žemėje tikėjo į vieną dievą, kurį jie vadinę aukščiausią, beribe, amžina, visur esančia, visagalinčia ir visažinančia dvasia, sutvėrusia pasaulį, žmones. Lietuvos ateistų pažiūros buvo atmetamos. Klerikalinis laikraštis „Zemaičių ir Lietuvos apžvalga“, polemizuodamas su J. Šliūpu, rašė: „Nes ar yra bent vienas mokytas žmogus, nors bedievis, kurs sakytų staczei visus žmones iš pradžių tikėjus į daugel dievų, o paskui iš tų dievų perdirbus vieną krikščioniszką Dievą? O vienok p. Kuokštis³³ nieko nepasakęs apie tą, jog pirm Kristaus užgimimo buvo tikėjimas į vieną Dievą trijose asarbose, prie kurio prigulėjo žydai, išrinktoji giminė, staczei tvirtina, žmonių giminę tikėjus į įvairius dievaiczius, kuriuos matė įvairiuose sutvėrimuose. Gal ir žydai tikėjo į savo rankomis padirbtą dievaitį, gal ir žydų Dievas buvo negyvas, kaip ir dievai pagonių? Gal ir krikščionis iš pagonių paėmė savo tikėjimą, ką ne ką padirbę, atėmę arba pridėję? Staczei atsakysiu jog ne!“³⁴.

Šiuo klausimu Lietuvos ateistai rėmėsi mokslo duomenimis, ir kunigija buvo bejėgė su jais kovoti. Pažiūra, kad žymi dalis katalikų apeigų yra paveldėta iš pagonių religijų, įgijo pilietines teises ir buvo pripažinta plačių visuomenės sluoksnių. Tada, XX a. pradžioje, gindamas katalikybę, religininkų laikraštis „Kryžius“ ėmė skelbti pramonoteizmo teoriją, kad dievo idėja nepriklausanti nei nuo laiko, nei nuo vietos, nei nuo kitų aplinkybių, kad pirmieji žmonės tikėjo į vieną „apreikštąjį“ dievą. Vėliau žmonės tai užmiršę ir pradėję garbinti daugiau dievų. Prietarai, magija, raganavimas, žodžiu, stabmeldystė pagadinusi pirmąją religiją, pagrįstą vieno vienintelio dievo kultu. Tik žydai — dievo išrinktoji tauta — tikėjusi į vieną dievą. Katalikybė visa, kas buvo naudinga, perėmė iš žydų tikėjimo. Paėmė kartu ir tai, kas buvo išlikę gero ir teisingo pagonių religijose, atmesdama tai, ką pagonys sukūrė, pamiršę vieną dievą. „Jūs patį žinote ir sakote,— buvo rašoma „Kryžiuje“,— kad Dievas sutvėręs žmogų. Pats jį išmokino, kaip Jam turi duoti garbę. Kada laikui bėgant žmonės pradėjo tą pamiršti... kada vis labiau pradėjo klysti ir ant galo visai nuo tikro Dievo atsitraukė, pradedami į Jo vietą visokius stabus ir oro apsiškimus garbinti — Dievas atskyrė nuo jų vieną žydų giminę, davė jai Įstatymą, kurį mes Senu Įstatymu vadiname; ir nuo to laiko, pas žydus tik viena tikra Dievo garbė teuzsilaikydavo... Katalikiška Bažnyčia... kas buvo ant visados gero, ją Jezui lėpiant priėmė, o kas buvo jiems tik

³² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 332.

³³ J. S. Kuokštis — J. Šliūpo slapyvardis.

³⁴ „Zemaičių ir Lietuvos apžvalga“, 1890, Nr. 22, p. 171.

pritaikinta, atmetė, teipat pradėjo elgtis ir su pagonimis arba stabmeldžiais: vienas apeigas visai niekino, kitas mainė, o dar kitas, kap buvo palikdavo, priduodama joms aukštesnę tikslą ir krikščionišką prasmę... Teip tatai kur pagonis rinkdavosi savo stabus garbinti, Bažnyčia šv. palaiminus tas vietas, vienam tikram Dievui pašventė“³⁵.

Taip „Kryžius“ nugalėjo „Apžvalgą“, bet nenugalėjo mokslo ir ateizmo, nes ir svarbiausias „Kryžiaus“ argumentas prieš ateistus buvo tas pats, kaip ir prieš 13 metų „Apžvalgos“ argumentas, būtent — žydų religijos pavyzdys. O mokslo nenuginčijamai buvo įrodyta, jog iki Seno Įstatymo „išrinktoji žydų giminė“ turėjo daug ankstesniųjų religijų, kurios egzistavo anksčiau, negu biblijos nurodyta Adomo ir Ievos sukūrimo data. „Kryžius“ tokiu būdu tik netiesiogiai pripažino, kad katalikybė, ir apskritai vieno dievo religija, yra kilusi kaip religijų kitimo pasėka, nes ji atsirado, paveldėdama tam tikrus ankstesniųjų religijų atributus.

Antra vertus, pati žydų religija taip pat kitėjo. V. Dembskis nurodė, kad ji yra daug ką paėmusi iš babiloniečių tikėjimo. „Yra teisybė,— rašė jis,— kad žydai įgavo išmanymą apie Subatą nuo Babilioniečių, kaip ir pasakas apie tvėrimą visatos — Adomo ir Jievos — uždrausto vaisiaus išvartymo iš Edeno ir pasaka apie tvaną. Visi šie išmanymai paeina iš Babylono. Tai — gi ir visos penkios knygos Maižieszinėmis vadinamos liko surašytos, arba galutinai sutrauktos į szios dienos jų pavidalą po išliuosavimo žydų iš Babylono nevalės, ir daugybė prietarų ten prisavintų randasi juose patalpintų“³⁶.

Siuo atveju V. Dembskis iš esmės buvo teisus. Senovės žydai garbino senolių ir suasmenintų gamtos jėgų dvasias. Jie tikėjo, kad piktos dvasios naikina gyvulius, siunčia sausus vėjus, užverčia šulinius smėliu ir pan. Užkeikimais ir kitokiomis apeigomis jie siekė toms dvasioms įsisteikti. Archeologai surado daug senovės žydų religijos paminklų: „šventų“ akmenų, amuletų, dievų ir deivių statulėlių. Tarp žydų buvo paplitęs totemizmas. Net dievas Jahvė iš pradžių buvo įsivaizduojamas liūto, vėliau — jaučio, o tik po to — žmogaus išvaizdos. Įsigalėjęs Judos genčiai kitų žydų genčių tarpe, tos genties dievas Jahvė tapo vyriausiu visų žydų genčių dievu. Bet dar buvo daug kitų dievų, jų tarpe ir Jahvės žmona — deivė Anata. Palaiptnui stiprėjant karaliaus valdžiai ir centralizuotai valstybei, augo ir vyriausiojo dievo galia, vystėsi tikėjimas į vieną dievą — Jahvę. Norėdami sustiprinti savo valdžią, Palestinos karaliai skelbė, jog Jalivė yra vienintelis dievas, Izraelio karalių globėjas. „Taip atsirado monoteizmas, kuris istoriniu požiūriu buvo paskutinis vėlesnės epochos vulgariosios graikų filosofijos produktas ir kuris įsikūnijo išimtinai nacionaliniame žydų dievuje Jahvėje“³⁷.

Daugelis žydų religijos elementų turi savo ištakas dar ankstesnėse religijose. Pasakojimas apie Mozę, jo „biografija“ primena daugelį senovės mitų. Istorija apie Mozės gimimą ir išgelbėjimą panaši į babiloniečių padavimą apie karalių Sargoną. 1901 m. buvo rasti Babilonijos karaliaus Hamurabio laikų įstatymai. Jie daug senesni, negu Mozės. Buvo nustatyta, kad Mozės įstatymai daug ką buvo pasiskolinę iš babiloniečių. Mokslininkai, sulyginę Hamurabio įstatymus, kuriuos jis tartum gavęs iš saulės dievo Šamašo, su Mozės įstatymais, tariamai gautais iš dievo ant Sinajaus kalno, nustatė babiloniečių kodekso įtaką biblijoje paskelbtiems įstatymams. Babiloniečių mitai apie pirmųjų žmonių sutvėrimą, apie pir-

³⁵ „Kryžius“, 1903, Nr. 3, p. 47—48.

³⁶ *Kuningas (V. Dembskis)*, Iš ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje, She-mandoah, 1899, p. 72.

³⁷ *F. Engelsas, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 273.*

mąją nuodėmę, apie tvaną ir t. t. daug senesni, negu žydų, nors jie beveik tapatingi — skirtumai labai nežymūs. Pvz., padavime apie tvaną skiriasi tik vardai: vietoj biblijos Nojaus — babiloninis Utnapištimas, vietoj Ararato kalno, ant kurio tariamai sustojęs Nojaus laivas, — Naziro kalnas, vietoj Jahvės — dievas Ea. Mezopotamijoje, Nipuro miesto griuvėsiuose, buvo rastos molinės lentelės su dar senesniais mitais apie pasaulio sutvėrimą ir tvaną. Jos parašytos ne senovės babiloniečių, o jų pirmtakų šumerų kalba. Jose taip pat yra mitas, labai panašus į biblijos padavimą apie Kainą ir Abelį. Net ir šeštadienio šventimas buvo pasiskolintas iš babiloniečių³⁸.

Lietuvos ateistai, aiškindami, kad monoteizmas išsivystė iš politeistinių religijų, rėmėsi graikų, indų, Amerikos indėnų tikėjimų pavyzdžiais. „Kaip žiamiszkiejie karaliai turi gaujas savo tarnų, taip ir tie dievai... Anot Homero, tarp Olympo dievų Zeus, ans sužmogintas Dangus, sėdi ant augszto sosto ir turi galybę ant žemės, oro ir marės. Indijoje saulė rėdo dievus miszkų ir laukų, gentiszkus dievus ir prosenių duszias. Sziaurinėje Amerikoje „Didi Dvasė“ viską sutvėrė ir valdo, valdo ir saulę, ir mėnesį, ir smarkiuosius gamtos dievus. Ir taip isz anos daugdievystės mes perėjome į monoteizmą, į aną pažiūrą, pagal kurią viena dieviszka duszia, vienas dievas valdo visatą“³⁹.

Ateistinė Lietuvos mintis pagrindinių religijos kitimo etapų klausimą sprendė iš esmės teisingai, bet ji nesugebėjo moksliskai išaiškinti tikrųjų monoteizmo atsiradimo priežasčių.

J. Adomaitis-Šernas aiškino, kad monoteizmas negalėjo atsirasti anksčiau, negu jis atsirado, nes kiekviena religijos forma atitinkanti tam tikras visuomenines sąlygas. Daugdievystė buvo būdinga tam tikro istorinio laikotarpio žmonėms. „Juo ilgiau, — rašė jis, — nuožmi tauta gyvena ir laikosi ant žemo kultūriško laipsnio, juo daugiau sutveria visokios veislės dievų ir padėtojų“⁴⁰. Jis religijos formą siejo su vienokiu ar kitokiu kultūros lygiu. Politeizmui būdingas žemas kultūrinis lygis. „Prie supratimo reikalo garbinti vieną dievą, kaip valdytoją ir sutvėrtoją svieto, — aiškino J. Adomaitis-Šernas, — žmonės ne greitai prieina, kadangi jie turi artymesnius reikalus ir apsireiškimus matomus kasdieną, kokių išaiškinti menkai išlavintas protas neįstengia, todėl juos velka į dievystės rubus ir to užtenka, kitokio išaiškinimo nereikalauja“⁴¹.

Vadinasi, žmogus, jo mąstymui esant dar žemo lygio, savo kasdieniniame gyvenime santykiaudamas su gamta, su jutimiškai suvokiamais gamtos daiktais ir reiškiniiais, juos sudvasino, sudievinio. Ir tai pirmą kartą žmogų visiškai patenkino — kitokio išaiškinimo jam nereikėjo. Laukinis buvo veiksmo žmogus, jis nefilosofavo apie pasaulio sutvėrimą ir jo valdymą. Taip plačiai apibendrinti jis tada ir nepajėgė. Jo kasdieninio gyvenimo praktika dar buvo labai neturtinga, ir tokia abstrakti idėja, kaip vienintelis pasaulio sutvėrėjas ir valdytojas — dievas, jo sąmonėje negalėjo kilti. Turėti vieno dievo religiją nei praktinei žmonių veiklai, nei jų sąmonei dar nebuvo reikalinga. Vadinasi, žmogus tuo metu susikurti monoteistinės religijos negalėjo.

J. Adomaitis-Šernas pabrėžė, kad gyvenimo sąlygos, žmogaus sąmonės ir visuomenės reikmių lygis nesudarė pagrindo kilti vieno dievo idėjai; monoteizmas negalėjo paplisti tokioje visuomenėje ir išorinio povei-

³⁸ Зг. Наука и религия, М., 1957, стр. 352—360; žг. taip pat Спутник атеиста, М., 1959, стр. 22, 60—65.

³⁹ (J. Šiuupas). Tikėjimas. — „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 418—419.

⁴⁰ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 166.

⁴¹ Ten pat, p. 169.

kio pagrindu. „Nuožmi tauta“ tokios idėjos nebūtų galėjusi priimti: vieno dievo religija jai būtų nesuprantama. Šią mintį jis grindė vėlesnių laikų krikščioniškojo monoteizmo skleidimo pavyzdžiais. „Pas tautas gi,—rašė J. Adomaitis-Sernas,—stovinčias ant žemesnio laipsnio, kurioms krikščionybė, taip sakant, likosi primesta, ji perėjo į pildymą formų ir apeigų, be tikro supratimo dvasios“⁴². Akivaizdžiu tokios padėties pavyzdžiu jis laikė Lietuvą, kuri kardu ir ugnimi buvo priversta priimti krikščionybę. Jis nurodė: „Tik tarp tautų pasikėlusių ant augštesnio laipsnio, kurių neuzganėdino senos formos ir apeigos, natūrališkai užgimė krikščionybė ir supratimas jos dvasios“⁴³.

J. Adomaičio-Šerno samprotavimai, kad kiekviena religija yra susijusi su tam tikra visuomenine dirva ir kad monoteizmas čia nesudaro išimties, yra teisingi. Tačiau į klausimą, kada ir kodėl imta garbinti vieną dievą, kada atsirado monoteizmas, J. Adomaitis-Šernas atsakė nepatenkinamai. Jis rašė: „Pasikėlus ant augštesnio civilizacijos laipsnio, daugybė dievų pasirodo jai (tautai.—*J. B.*) neatsakanti, jeigu ne dėl kito, tai jau todėl, kad atsėjus reikalui, reikia kreiptiesi prie daugelio ir jų pagalbos jieškoti; todėl augščiau kultūriškai pasikėlusios tautos užmeta garbinimą daugybės dievų ir visokių gerų ir piktų dvasių, garbina vieną dievą, kurį laiko už valdytoją viso svieto ir visagalintį apginėją žmonių“⁴⁴.

Nesunku pastebėti, kad J. Adomaičio-Šerno aiškinimas yra naivus, iškėlęs antgamtinės „pagalbos“ ieškojimo patogumą, kaip galimą priežastį pereiti į monoteizmą, jis tuo pačiu religijos vystymąsi vertina kaip sąmoningos žmonių kūrybos procesą. Tačiau šioje prielaidoje yra ir racionalių minties, kalbančios apie gnoseologinius perėjimo į monoteizmą pagrindus. Naujas „civilizacijos laipsnis“ yra susijęs su labiau išvystytais gamybinėmis jėgomis. Tuo metu jau galima pažiūrėti į gamtos procesus kaip į tam tikros materialios tvarkos produktus, tik retesniais atvejais sukeliamus nesuprantamų „stebuklingų“ jėgų. Dėl to vis mažiau lieka veikimo dirvos specifinės paskirties antgamtinėms jėgoms, specializuotiems dievams. Šis gnoseologinis veiksnys drauge su atitinkamais socialiniais veiksniais, be abejo, suvaidino tam tikrą vaidmenį, pereinant iš politeizmo į monoteizmą. J. Adomaitis-Šernas šiuo aspektu klausimo nespėdė, bet, kaip matyti, artėjo prie šitokio požiūrio. Socialinių klausimų jis iš viso nenagrinėjo.

Iš kitų to meto Lietuvos ateistų socialinę klausimo pusę daugiausia yra pabrėžęs V. Dembskis. Jis teigė, kad dievo sąvoka nėra išrasta Mozės ir Arono, bet „jau buvo pirmiausia izmislyta per faraonus ir kitus tironus dėl apgaulinėjimo ir laikymo kvailių nevalioje“⁴⁵. Šiuo atžvilgiu iš esmės laikydamasis apgaulės teorijos, jis pabrėžė, kad monoteizmas buvo susijęs su centralizuotomis vergvaldinėmis Rytų valstybėmis.

Kaip tik tuo atžvilgiu jis artėjo prie tiesos. Iš tikrųjų tikėjimas į dangiškąją valdovą atsirado kaip fantastinis žemiškojo valdovo valdžios atspindys. Tai pabrėžė ir F. Engelsas, sakydamas, kad „vienatinis dievas niekad nebūtų galėjęs atsirasti be *vienatinio karaliaus*, kad vienatinitumas dievo, kontroliuojančio gausius gamtos reiškinius, vienijančio viena kitai priešingas gamtos jėgas, yra tik atspindys vienatinio rytų despoto, kuris tariamai ar tikrai vienija priešiškių, susiduriančių interesų žmones“⁴⁶. Tik

⁴² Ten pat, p. 174.

⁴³ Ten pat.

⁴⁴ Ten pat, p. 166—167.

⁴⁵ *Kuningas* (V. Dembskis), *Isz ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje*, p. 25.

⁴⁶ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 27, стр. 56.

remiantis teisinga metodologija, galima suprasti monoteizmo susiformavimo procesą, naujo „laimėjusio“ dievo esmę. „Dievas,— rašė V. Leninas,— yra (istoriškai ir gyvenimiškai) pirmiausia kompleksas idėjų, kurias pagimdė tai, kad žmogus yra ir išorinės gamtos ir klasinės sprespaudos visiškai užguitas,— idėjų, *įtvirtinančių šį užguitumą, migdančių* klasių kovą“⁴⁷.

Lietuvos ateistai nesugebėjo atskleisti socialinių ir gnoseologinių pagrindų, dėl kurių politeizmas vystėsi į monoteizmą įvairiose šalyse⁴⁸. Tačiau jie kai kuriais teiginiais artėjo prie teisingo požiūrio.

Lygindami politeizmą ir monoteizmą, aprašydami krikščionybės formavimąsi, jos dogmatiką, Lietuvos ateistai nurodė, kad šias dvi religines kryptis neteisinga griežtai atriboti, nes praktiškai niekadoms nebuvo gryno monoteistinio tikėjimo, nors bažnytininkai visai įrodinėjo, kad monoteistinės ir politeistinės religijos iš principo skirtingos. Formuojantis krikščionybės dogmatikai ir kulto apeigoms, svarbų vaidmenį vaidino ankstesniųjų stambeldiškiųjų tikėjimų įtaka, vyko naujos monoteistinės religijos „kompromisas“ su politeistinėmis religijomis.

Lietuvos ateistai nurodė, kad krikščioniškoji „švenčiausios trejybės“ dogma yra politeistinės kilmės. V. Dembskis teigė, kad religinė trejybės idėja jau seniai buvo žinoma Rytų religijose. Jis rašė: „... Išradėjai traicių: Birmos, Višnu ir Šivos Indijoje“ buvo keletą tūkstančių metų iki mūsų eros, o „išradėjai Osirio, Isio ir Horaus Aigypse, 4000 metų pirmiau“⁴⁹.

J. Šliūpas atkreipė dėmesį, kad krikščionybės velniai yra politeistinių religijų elementas. Jo nuomone, krikščionybė perėmė vienokion ar kito-kion „tarnybon“ stambeldžių dievus. „Kada krikščionybei įsivyraujant, pagonų dievai per bažnyčią tapė patalpinti tarpan nupuolusių aniolų,— rašė jis,— tai ženklai Pan'o (vieno iš Olimpos dievų.— J. B.) — beje ragai, ožio barzda, smailios ausys, kumpa nosis, uodega ir ožio nagos tapė pavesti krikščionijų Velniui, ir tokiu budu krikščionijų Velnias yra tik-tai perrėdytas Panas...“⁵⁰

Lietuvos ateistai nurodė, kad „šventųjų dievo pamiltųjų“ kultas taip pat yra politeistinės kilmės. Sventieji krikščionijų religijoje yra užėmę senovės stambeldžių dievų vietą, t. y. senovės dievai, didvyriai, nimfos, satyrai ir kt. buvo pakeisti Kristum, angelais, šventaisiais ir kt. V. Dembskis matė senovės religijų dievų ir krikščionybės šventųjų „kūrimo“ panašumą⁵¹. J. Šliūpas pastebėjo, kad krikščionijų religijoje politeizmo liekana yra ir Jėzaus Kristaus motinos panos Marijos kultas, sukurtas V a.⁵²

Nagrinėdamas monoteizmo ir politeizmo giminingumą, J. Adomaitis-Šernas pabrėžė, kad naujoje religijoje dar ilgai išsilaiko ankstesniosios religijos liekanos. „Antai ir tarp lietuvių,— rašė jis,— nors jie per eiles amžių yra krikščionims, užsiliko daugybė įtikėjimų ir burtų nuo stambeldiškių, priešingų krikščioniškam tikėjimui, su juom nieko bendro neturinčių“⁵³. Panašioms pažiūroms skleisti V. Dembskis panaudojo L. Velano

⁴⁷ V. J. Leninas, Raštai, t. 35, p. 94.

⁴⁸ V. Dembskis nepretendavo į religijų atsiradimo žinovus. Jis net rašė, kad ne-mokąs „istoriškai perkrauti atsiradimo tikėjimo ir visų jo įvairių apsisirzkimų... raiszioti jų su buvusiomis ir esancziomis aplinkybėmis žmonijos gyvenime“ (*Kun. V. Dembskis*, Atsakymas kritikui kningos „Isz ko kyla melai ir skriaudos žmonijoje“,— „Ateitis“, 1900, Nr. 10, p. 77).

⁴⁹ *Kun. V. Dembskis*, Dvyniai vagių, p. 53.

⁵⁰ (*V. Dembskis*), Imtynės varguolių su bagocziais ir socialistų Suvienytose Vals-tijosose platforma, Plymouth, 1900, p. 12. Cia pacituota tame knygos puslapyje Šliūpo pasirašyta išnaša.

⁵¹ *Kun. V. Dembskis*, Dvyniai vagių, p. 52.

⁵² Žr. J. Szlupas, Tikyba ar mokslas? p. 35—36.

⁵³ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 167—168.

knygelę „Kaip geriausiai laidoti numirėlių“, kurią jis išvertė į lietuvių kalbą. Joje atkreipiamas dėmesys į tai, kad pirmaisiais krikščionybės amžiais žmonių sąmonėje vyravo daugiau politeizmas, negu monoteizmas, kad šios abi religijos kryptys buvo akivaizdžiai suderinamos. „Nesiranda aiškių davadų, kad krikščionys buda laidojimo, butų daug skyręsi nuo tų, kurie laikėsi senoviškų tikybų. Krikščionys laidojo numirėlius tose pačiose vietose, ir jie suteikia mums toje gadynėje akyvą paveikslą suryšio naujos tikybos su senoviškomis, nupiešdami arba išrėždami ant grabų Romos katakombose paveikslus pagoniškų dievų ir dievių ir net paprastas maldas prie dievų žemesniojo svieto“⁵⁴.

Kritikuodami absoliutų monoteizmo priešpastatymą politeizmui, Lietuvos ateistai iš esmės buvo teisūs. Iš tikrųjų monoteistinėse religijose yra daug politeizmo elementų. Žymesni politeistinių religijų dievai ir dvasios ir monoteistinių religijų angelai, velniai bei įvairūs „šventieji“ iš esmės nesiskiria.

Atskleisdami priežastis, dėl kurių krikščionybė dažnai paveldėdavo kai kuriuos anksčiau buvusių politeistinių religijų elementus, Lietuvos ateistai laikėsi nuomonės, kad tai buvo daroma, siekiant lengviau nugaltėti pagonybę ir įvesti krikščionybę stambeldžių tarpe. „Aušroje“ skaitome, kad „...krikszczioniszka tikibė kaip kitur taip ir pas mus platindamasi turėjo tankiai atsiremti ant senoviszkos (pagoniszkos) tikibės pamatu ir įprocziu gentės, nes tokiu tik būdu lengviau buvo galima naują tikibę įvesti“⁵⁵. Šioje pažiūroje yra tiesos. Prozelitas nematė kokio nors principinio skirtumo tarp senųjų pagonių dievų ir naujųjų krikščionių šventųjų. Bet, žinoma, tai nebuvo vienintelė ir juo labiau svarbiausia priežastis. Tokia priežastis buvo socialiniai motyvai, kurių Lietuvos ateistai neatskleidė. Ir nors J. Biliūnas daug rašė, kad kunigai naudoja „šventųjų“ kultą savanaudiškais tikslais, nei jis, nei kiti to meto Lietuvos ateistai nepabrėžė, kad naujoji religija — krikščionybė, virsdama atviru išnaudotojų klasių įrankiu, galėjo ir turėjo paveldėti kai kuriuos buvusių religijų elementus, kulto apeigas.

Bažnyčia, susijungusi su valstybe, šventaisiais darė karalius, kunigaikščius ir jų žmonas, bajorus, dvarininkus, valstybei ir bažnyčiai nusi-pelnusius inkvizitorius ir kt., žodžiu, skelbė šventaisiais ir garbino daugiausia įvairių išnaudotojų klasių viršūnių atstovus ir klusnius jų tarnus. Tuo ji norėjo sustiprinti išnaudotojų autoritetą tikinčiųjų darbo žmonių tarpe. Vadinasi, „šventųjų“ kultas buvo labai svarbus veiksnys, bažnyčiai vykdamant valdančiųjų klasių valią. O tai rodo, kad politeistinius elementus monoteistinėje religijoje apsprendė taip pat visuomenės socialinės sąlygos.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1963 m. sausio mėn.

⁵⁴ L. Wehler, Kaip geriausiai laidoti numirėlių? Iš angliško išguldė kn. V. Dembskis, Chicago, 1900, p. 7—8.

⁵⁵ „Auszra“, 1884, Nr. 5—6, p. 195.

ЛИТОВСКИЕ АТЕИСТЫ КОНЦА XIX в.—НАЧАЛА XX в. О ПОЛИТЕИЗМЕ И МОНОТЕИЗМЕ

И. БАРЗДАЙТИС

Резюме

В статье рассматриваются взгляды атеистов Литвы конца XIX—начала XX вв. по вопросу о политеизме и монотеизме. В ней показано, что литовские атеисты того времени, еще не стоявшие на позициях диалектического и исторического материализма, указывали на связь между процессом развития культа предков и формированием политеизма. Почитаемые умершие предки, герои, вожди стали прототипами богов. Хотя атеисты Литвы и указывали на некоторые причины такого развития религии, но они не сумели раскрыть закономерность этого процесса, как фантастического отражения в религии раскола общества на враждебные классы.

На примере религии древних греков, индусов, американских индейцев и других литовские атеисты показали дальнейший процесс развития религии, в результате которого люди перешли от длительного периода политеизма к почитанию одного бога. И хотя они не сумели раскрыть социальных и гносеологических основ возникновения монотеизма, но попытки, например, В. Дембскиса связать этот процесс с появлением института восточных тиранов, фараонов, правителей, централизованной власти имеет весьма ценное значение.

Критикуя абсолютное противопоставление монотеизма и политеизма, литовские атеисты правильно указывали, что в монотеистических религиях сохраняются черты политеизма, что между политеистическими богами, богинями и христианскими ангелами, чертями и «святыми» по сути дела нет разницы.